

Голубка С.М.,

кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів
Університету банківської справи
Національного банку України

НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ: ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

Досліджено основні види податків доби Гетьманщини, що надходили до державної скарбниці. Проаналізовано особливості оподаткування селян залежно від їхнього соціального становища.

The author investigates the main types of taxes during the Hetmanate which came to the state treasury and analyzes the specifics of taxing peasants depending on their social status.

Ключові слова: подимний податок, стація, податковий збір, орендний збір, показанщина, тютюнова десятина.

У другій половині XVII століття лівобережна частина України, на відміну від правобережної, значно менше постраждала від спустошливих наслідків “Руїни”. Із середини 1670-х років країна переживала економічне піднесення, насамперед, сільського господарства, яке було головною галуззю економіки. На територію Гетьманщини переселилася значна частина жителів Правобережної України, де саме у цей період громадянська війна та іноземні вторгнення сягнули свого апогею. Унаслідок цього значно зросла чисельність населення Лівобережної України, яке на початку XVIII століття становило 1,2—1,5 млн осіб. На той час на території Гетьманщини у цілому налічувалося 1915 поселень¹.

Якщо наслідком Визвольної війни на Правобережжі була ліквідація великого землеволодіння і перетворення основної маси посполитих на жителів “вільних військових” сіл, то на території Лівобережної України протягом другої половини XVII століття відбувався зворотний процес. Значна частина “вільних військових” сіл стала власністю козацької старшини і православних монастирів. Ще Б. Хмельницький затвердив за православними монастирями їхні попередні володіння і почав роздавати нові села. Це робили і його наступники. Землеволодіння козацької старшини спочатку формувалося як тимчасове, оскільки частина сіл була приписана на “уряд” (ранг) різним посадовим особам, у тому числі й на “гетьманську булаву” (села та міста Гадяцького полку, Шептаківської сотні Стародубського і Ямпільської сотні Ніжинського полків, частина сіл Почепської сотні Стародубського полку та ряд інших)². На думку О. Гуржія, рангові маєтки призначалися на “уряд” замість платні, й коли людина залишала старшинську посаду, то часто разом з нею юридично втрачала й право на землю і працю селян, що мешкали на ній.

¹ Становлення української державності в XVII ст. Богдан Хмельницький та його спадкоємці / За ред. М.І. Бушина. — К., 1998. — С. 63.

² Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1857. — Т. 4. — № 65. — С. 331.

Проте багато рангових сіл залишалися у володінні окремих осіб і після того, як вони були зміщені з певних “урядів”, і навіть передавалися в спадщину їхнім родинам та близьким³. Таким чином, протягом другої половини XVII століття тимчасове землеволодіння поступово перетворилося на довічне.

Наступ козацької старшини і православних монастирів відбувався також на села, які підпорядковувалися владі міст (магістратські та ратушні села). Утім, незважаючи на це, на межі XVII—XVIII століть лише у підпорядкуванні магістратів (органів управління міст, які мали магдебурзьке право) перебувало до 100 сіл⁴. У зв'язку з браком історичних джерел того періоду встановити точне співвідношення між військовими і приватними селами практично неможливо. До того ж, масове роздавання маєтностей у приватне володіння козацькій старшині та монастирям розпочалося лише за гетьманування І. Мазепи і значно прискорилося за часів І. Скоропадського (1708—1722). Наприкінці XVII століття на території Лівобережної України у володіннях козацької старшини, української шляхти і православних монастирів перебувало не менш як 200 сіл⁵. Проте на межі XVII—XVIII століть “вільні військові” села становили ще досить вагомий відсоток у порівнянні з власницькими, особливо в південних полках. При розгляді виданих І. Мазепою універсалів на маєтності козацькій старшині та монастирям виявляється, що більшість сіл було роздано у приватну власність саме в північних полках (Стародубському, Чернігівському, Ніжинському, Київському). Крім того, про це свідчать джерела більш пізнього часу, наприклад Генеральні слідства про маєтності 1729—1730 років. Навіть на 1729 рік (через 20 років після смерті І. Мазепи) “вільні військові” села разом із ратушними і ранговими становили ще досить вагомий відсоток у південних полках, зокрема, у Полтавському — 79 %, Миргородському — 69 %, Переяславському — 41 %, тоді як у Київському полку їх було лише 9 % селянських дворів, а в Чернігівському — 7 %⁶. Отже, можна зробити висновки, що на межі XVII—XVIII століть на півночі Лівобережної України переважали старшинські та монастирські маєтності, хоча зберігалися й “вільні військові”, магістратські, ратушні та рангові села, тоді як на півдні більшість маєтностей ще не було роздано у приватну власність.

У Переписних книгах 1666 року згадуються й інші категорії сільського населення: бобилі, які не мали робочої худоби, й огородники, що не мали орної землі, а лише городи. Однак вони становили дуже малий відсоток населення країни.

³ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1994. — С. 16.

⁴ Ткаченко Н.М. Очерки по истории крестьян на Левобережной Украине в XVII в.: Дис. ... д-ра исторических наук. — К., 1961. — С. 588.

⁵ Гуржій О.І. Зазнач. праця. — С. 7.

⁶ Барвинский В.А. Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка 1729—1730 гг. — Полтава, 1912. — С. 4; Мясотин В.А. Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка // Сборник ХИФО. — Харьков, 1896. — Т. 8. — С. 247; Мясотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв. — Прага, 1926. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 200.

Отже, на межі XVII—XVIII століть на Лівобережній Україні сформувалося декілька основних категорій селян: посполиті “вільних військових” (до них здебільшого слід віднести магістратських і ратушних селян), старшинських (у тому числі шляхетських) і монастирських маєтностей, а також рангові селяни. Але рангові маєтності були перехідною формою від “вільних військових” до старшинських. “Вільні військові” села становили головний фонд для роздавання маєтностей козацькій старшині та монастирям. Саме посполиті “вільних військових”, а також магістратських і ратушних сіл несли головний тягар державних податків та повинностей.

Це, а також посилення визиску підданих козацької старшини і монастирів з боку землевласників протягом другої половини XVII століття призвело до утворення ще однієї досить чисельної групи селян, яка в тогочасних джерелах дістала назву “підсусідки”.

Установити точне співвідношення між різними станами, а також загальну чисельність сільського населення у зв'язку з браком історичних джерел того періоду практично неможливо. За даними О. Гуржія, наприкінці XVII — у першій половині XVIII століття в містах Лівобережної України мешкало 6 % населення (до складу міського населення не були зараховані орні міщани та козаки)⁷. Якщо врахувати, що значна частина міського населення займалася сільським господарством, то чисельність міщан повинна була становити не менше 10 %. За даними ревізії 1723 року, рядове козацтво налічувало понад 55 тис. осіб, а представників козацької старшини було 1054 двори (близько 0,5 % населення)⁸. З огляду на те, що середня сім'я складалася з шести осіб, а козацький стан на межі XVII—XVIII століть — з приблизно 300 тис. осіб (20—25 %), то посполиті у цей період становили від 60 % до 70 % населення Гетьманщини.

Державні податки, які сплачувало сільське населення Гетьманщини, умовно можна поділити на три групи:

1) головний державний податок: 1650—1660-ті роки — “подимний податок”, з 1660-х років — “стація”;

2) акцизні податки: орендні збори на право продажу горілки, тютюну та дьогтю;

3) податки з промислів: показанщина, скапщина, тютюнова, медова, дьогтьова десятини, “військова мірочка”, покабанщина, поколющина тощо.

С. Павленко у своїй монографії, присвяченій періоду гетьманування І. Мазепи, виходячи з чисельності населення Лівобережної України 1,2—1,8 млн осіб та річного бюджету приблизно в 1,2 млн золотих установив, що на середньостатистичного мешканця Гетьманщини, за винятком козаків, які звільнялися від сплати стації, припадало від 0,7 до 1,2 золотого податкових зборів⁹. Ці дані приблизно збігаються з

⁷ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 104.

⁸ Там само. — С. 79, 86.

⁹ Павленко С.О. Иван Мазепа. — К., 2003. — С. 223.

нашими підрахунками. Далі автор наводить ціни, які діяли протягом 1687—1709 років: рудня — 600 золотих, хата — 200—500 золотих, млин — 200—300 золотих, віл — 3 карбованці (15 золотих) і більше, кінь — 7—15 карбованців (35—75 золотих), жупан — 10 золотих, куріпка — 2 копійки, теля — 10 копійок, рябчик — 1 копійка, осьмачка (48 кг) борошна — 8 талярів у 1699 році, або 4 карбованці; четверик (96 кг) жита — 40 копійок у 1690 році та 65 копійок у 1699-му; фунт заліза — шостак; плата за великий похорон — 0,5 золотого, за малий — 5 чехів¹⁰.

На основі цих відомостей дослідник робить висновки, що середній розмір стаційних зборів становив приблизно 8 % річного бюджету селянської родини. Навіть якщо врахувати деякі регіональні відмінності при сплаті податків і те, що магістратські та ратушні села сплачували додаткові внески до міських бюджетів, то середній розмір стації рідко коли перевищував 10 % прибутку середньостатистичної селянської родини, отже, він не був обтяжливим для посполитих. На нашу думку, лише в деяких ситуаціях (розорення селянських господарств унаслідок бойових дій, неврожайні роки, напади сарани, посилення визиску своїх підданих світськими і духовними землевласниками, зловживання при збиранні стації з боку найманців) посполитим було важко сплатити стацію.

У другій половині XVII століття на Гетьманщині діяло монопольне право держави на продаж горілки, тютюну і дьогтю. Ті, хто хотів торгувати цими товарами уроздріб, мали заплатити до військового скарбу орендний збір. У 1660-х роках царський уряд спробував запровадити оренди в містах Лівобережної України, прибутки від яких мали надходити до царської скарбниці. Однак до гетьманування І. Самойловича орендні збори на Гетьманщині були поодиноким явищем. Коли було створене наймане військо і виникла потреба у великих коштах на його утримання, І. Самойлович запровадив оренди по всій Гетьманщині.

Уперше орендні збори набули масового характеру в 1678 році. Тоді прибутки від оренд по всіх десяти полках Гетьманщини мали становити 77 000 золотих, однак до військового скарбу надійшло 44 656 золотих¹¹. 1 березня 1686 року І. Самойлович видав універсал, за яким по всіх містах, містечках і селах встановлювалися оренди чи відкупи на продаж хлібного вина, дьогтю і тютюну, а також на млини. Але якщо в містах орендарями часто були багаті міщани або магістрат чи ратуша, то в селах практично не знаходилося посполитого, здатного сплатити значну суму. Тому орендну плату до військового скарбу вносила, як правило, вся сільська громада. Про це, зокрема, свідчить універсал Мазепи, виданий 8 травня 1690 року й адресований старшині Борзнянської сотні Ніжинського полку, в якому гетьман рекомендував відкупити шинки¹². Посполиті, які не виготовляли і не продавали горілку, звільнялися від сплати орендних зборів. Так, універсалом від 11 червня 1693 року І. Мазепа зажадав

¹⁰ Павленко С.О. Зазнач. праця. — С. 224.

¹¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 351.

¹² Універсали Івана Мазепи 1687—1709. — Київ—Львів, Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. — № 140. — С. 191.

від старшини Переяславського полку не підвишувати податковий тягар¹³. Селяни, які займалися виробництвом горілки, сплачували до військового скарбу “показанщину”. Цей податок був запроваджений ще за часів гетьманування Д. Многогрішного (1669—1672), коли посполиті отримали дозвіл на винокуріння. Розмір показанщини з сільського населення становив приблизно 1 карбованець на рік від горілчаного казана¹⁴. Однак у Чернігівському полку за часів Многогрішного вона збиралася в розмірі 8 карбованців. За Самойловича вона спочатку зросла до 1 карбованця, але потім до військового скарбу бралася вже по 40 копійок з казана. Крім того, чернігівський полковник В. Борковський встановив за гетьманування І. Самойловича особливу показанщину, яка збиралася до полкового скарбу з селян-винників у розмірі півкопи (25 копійок) на рік від казана. Наступники Борковського запровадили нові податки¹⁵.

У Ніжинському полку, зокрема в Ямпільській сотні, за часів гетьманування І. Мазепи сільське населення сплачувало показанщини по 2 талери на рік. Крім того, з посполитих ще збиралося по 3 копи на рік від солодовень і “затульщина” по 1 золотому¹⁶.

У другій половині XVII століття з сільського населення, яке займалося виготовленням пива, до військового скарбу збиралася “скапщина” — грошовий податок з виробництва пива, який сплачували сільське та міське населення Гетьманщини в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Її розмір становив у середньому півзолотого. Про це, зокрема, свідчить згаданий універсал Самойловича про встановлення орендних зборів від 1 березня 1686 року¹⁷.

За часів гетьманування І. Самойловича до військового скарбу почали збирати дьогтьовий податок із тих місцевостей, де у лісах були дьогтьові майдани. Сільське населення північних полків, яке займалося виготовленням дьогтю, сплачувало в Стародубському полку в середньому копу грошей та діжку дьогтю, в Чернігівському — 1,5 карбованця від коня, або 60 копійок і 3 відра дьогтю. Крім того, чернігівські полковники брали для потреб полкової артилерії по 20 копійок і по 4 відра дьогтю¹⁸.

¹³ Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський Літопис. — 2003. — № 1. — С. 60.

¹⁴ Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. (До історії фінансового права Лівобережної України). — К., 1927. — С. 6.

¹⁵ Барвинский В.А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине. — Харьков: Тип. “Печатное дело”, 1914. — С. 12—13; Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ ІР). — Ф. 1. — Спр. 55587. — Арк. 13, 15, 16.

¹⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. — С. 122.

¹⁷ Акты Западной России. — Т. 5. — № 158. — С. 189.

¹⁸ Барвинский В.А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине. — Харьков: Тип. “Печатное дело”, 1914. — С. 13; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 171.

З посівів тютюну сплачувався спеціальний податок, так звана тютюнова десятина. У другій половині XVII — на початку XVIII століття він збирався натурою, насамперед з сільського населення¹⁹. Але є відомості, що в деяких регіонах Лівобережної України (зокрема, у Стольненській, Менській, Киселівській та Сосницькій сотнях Чернігівського полку) його збирали грошми²⁰.

Селяни, які виготовляли мед, сплачували податок під назвою “медова десятина” натурою, а іноді грошми. У північних полках, де переважали бортні промисли, а не пасічництво, було встановлено фіксований податок, який не залежав від кількості виробленого меду. Скажімо, у Любецькій сотні Чернігівського полку, де були бортні промисли, які за сябринним правом часто належали цілій групі осіб, від кожного бортного промислу бралось по 9 карбованців на рік і 5 “бельцов меду”. А у Седнівській сотні кожний учасник промислів сплачував від 20 копійок до 1 карбованця²¹.

Поташний промисел, який особливо розвивався в північних полках, за часів Мазепи обкладався десятиною на користь генеральної військової артилерії²².

Посполиті, що займалися рибним промислом, також сплачували податок до військового скарбу²³.

Борошномельний промисел, який на території Лівобережної України був досить поширеним аж до Хмельниччини, набув свого подальшого розвитку в другій половині XVII століття. Саме тоді було зведено багато нових млинів, як водяних, так і вітряків. Їх власниками ставали представники старшини, духовенства, козаки, міщани і навіть селяни. Дозвіл на будівництво млинів давали, як правило, гетьмани і полковники. Млинарський промисел був дуже прибутковим і обкладався значним збором на користь військового скарбу. Власниками млинів збиралася за помол платня зерном. З цього прибутку до військового скарбу надходив натуральний податок, який мав назву “військова мірочка” і збирався до часів гетьманування Брюховецького²⁴.

Починаючи з 1669 року з селянських млинів до військового скарбу збиралася третина прибутку, якщо крім власника млина був ще мельник²⁵. Однак, коли в ролі власника млина виступав один чи декілька мельників, а це траплялося найчастіше, тоді дві третини прибутку йшли до військового скарбу. Наприклад,

¹⁹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К.: Вид. АН УРСР, 1959. — С. 39.

²⁰ НБУВ ІР. — Ф. 1. — Спр. 55587. — Арк. 16.

²¹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Одесса, 1922—1923. — Т. 2. — С. 139; Барвинский В.А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине. — Харьков: Тип. “Печатное дело”, 1914. — С. 12.

²² Слабченко М.Е. Зазнач. праця. — С. 153.

²³ НБУВ ІР. — Ф. 1. — Спр. 55587. — Арк. 14.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией (Акты ЮЗР). — СПб., 1869. — Т. 6. — № 1 (XVIII). — С. 19.

²⁵ Модзалевский В. До історії млинського права Гетьманщини // Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства в Києві. — К., 1914. — Кн. 13. — С. 49.

3 вересня того ж року гетьман Многогрішний видав універсал мельникам Саві та Яремі на млин у селі Пироговці Новгородської сотні Стародубського полку. Після зведення млина гетьман звільнив їх від сплати податку на три місяці, а потім вони мали право залишати у себе третину свого прибутку²⁶.

За часів гетьманування І. Мазепи з млина жителя села Подорова Кролевецької сотні Ніжинського полку Григорія Дулі також збирався податок у розмірі дві третини прибутку²⁷.

Селяни-мельники, які наймалися працювати на чужі млини за третину прибутку, за часів Самойловича і Мазепи сплачували до військового скарбу “покабанщину” і “поколющину”. У Білоусівській сотні Чернігівського полку поколющина сплачувалася від кола тягучого по 60 копійок; у Седнівській сотні її розмір становив 40 копійок, а покабанщини — півтора карбованця; у Менській сотні поколющини збирали 40 копійок, а покабанщини — по 25 алтин; у Понурницькій сотні розмір покабанщини і поколющини дорівнював 1 карбованцю. У Рахівській сотні Гадяцького полку селяни-мельники на межі XVII—XVIII століть платили покабанщини і поколющини по 3 талери²⁸.

У другій половині XVII — на початку XVIII століття з сільського населення Гетьманщини стягувалися також податки і до полкових скарбів. Полкова старшина, що відповідала за збирання стації, залишала частину коштів на місцеві потреби. Як уже неодноразово згадувалося, чернігівські полковники збирали окремі податки (показанщину, дьогтьовий тощо) до полкового скарбу.

Посполиті “вільних військових” сіл Ковалево, Баликіна, Нелжичів, Вялок та інших Бакланської сотні Стародубського полку крім стації до гетьманського двору сплачували податки до полкового скарбу, які витрачалися на утримання полковника та старшини, а також на військові потреби полку²⁹.

Посполиті села Ольшане і деяких інших сіл Полкової та Срібнянської сотень Прилуцького полку в другій половині XVII — на початку XVIII століття сплачували податок до полкової скарбниці.

Посполиті сіл, підпорядкованих магістратам і ратушам, крім державних податків сплачували різні збори на утримання міської влади і на потреби міст³⁰. Зокрема, наприкінці XVII століття стародубський магістрат почав збирати зі своїх сіл гроші саме на такі потреби. Жителі Кулаг і Суботовичів щороку вносили до магістратської скарбниці 75 золотих, давали 4 пуди меду з кожного бортного дерева³¹.

²⁶ НБУВ ІР. — Ф. 1. — Спр. 59108. — Арк. 1.

²⁷ *Ситий І.* Батурин доби Івана Мазепи // Сіверянський Літопис. — 2000. — № 3. — С. 46.

²⁸ НБУВ ІР. — Ф. 1. — Спр. 55587. — Арк. 14; Спр. 62413. — Арк. 323.

²⁹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український Архів. Археографічна комісія ВУАН. — К., 1929. — Т. 1. — С. 495.

³⁰ *Барвинський В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков: Тип. Зильберга, 1909. — С. 157.

³¹ *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. — К., 1888. — Т. 1. — С. 300, 301.

На межі XVII—XVIII століть жителі села Алтинівка Ніжинського полку крім сплати стації гетьману щороку давали батуринській ратуші ще по гривні з двору з робочою худобою, а з двома волами — по четверику вівса; села Мігченки — по дві гривні і п'ять четвериків вівса³².

Податки з промислів збиралися з посполитих, які займалися ними. У багатьох випадках їхній розмір був однаковим і становив десяту частину натурою. Але деякі податки з промислів (показанщина, скапщина, покабанщина, поколющина тощо) бралися з сільського населення лише грошми.

Таким чином, серед основних податків із селян часів Гетьманщини (крім головного загального збору — стації) населення України сплачувало ряд інших перелічених податків до військового скарбу, зокрема акцизні податки (орендні збори на право продажу горілки, тютюну та дьогтю), і податки з промислів (показанщина, скапщина, тютюнова, медова, дьогтьова десятини, “військова мірочка”, покабанщина, поколющина тощо). Втрата ж Україною у цей історичний період державності призвела до поневолення чужинцями і руйнування українських податкових національних традицій. Подальший розвиток податкової системи відбувався вже під впливом і на основі законів держав, у сфері впливу яких опинилися різні території України.

³² *Борисенко В.Й.* Зазнач. праця. — С. 186.